
TUTAK İLÇESİNDE NÜFUS GELİŞİMİ

Yrd. Doç. Dr. Faruk KAYA*

Özet:

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü sınırları içinde yer alan Tutak , idari olarak Ağrı iline bağlı bir ilçedir. Ağrı ilinin güneybatı kesiminde 1562 km² yüzölçümü ve toplam 34596 (2000) nüfusu ile Hamur ve Taşlıçay'dan sonra Ağrı'nın en küçük üçüncü ilçesidir. Osmanlı döneminde Bayazıt sancağına bağlı bir kaza olan Tutak, Cumhuriyet döneminde de ilçe olarak bu statüsünü korumuştur. Bu makalede Tutak ilçesinin Cumhuriyet öncesi dönemi ile Cumhuriyet dönemindeki (1927-2000) nüfus gelişimi incelenecektir. Bilindiği üzere toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri, onların nüfus miktarına ve bu nüfusun sahip olduğu özelliklere bağlıdır.

Abstract

Tutak is in the boundaries of the upper part of Murat- Van in East Anadolian and it depends on Ağrı city as administrative. It's the third smallest town of Ağrı after Hamur and Taşlıçay with the population as

* Atatürk Üniversitesi, Ağrı Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, AĞRI.

34596 (in 2000) totally and 1562 km² area in the Southwest of Ağrı. In Ottoman Empire's term it was a district that depends on Bayazıt Sanjak and it had been continued with this statue as a town in Republic. In this article, the development of the population between 1927 - 2000 in Tutak is going to analyze. As it's known existence of societies being depends on their population and the characteristics of it.

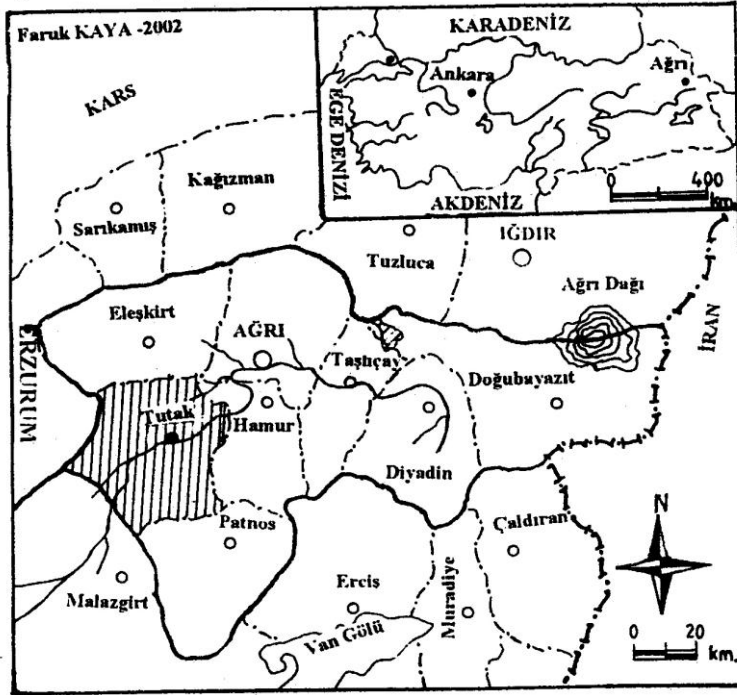
TUTAK İLÇESİNDE NÜFUS GELİŞİMİ

Population Progress In Tutak District

Giriş

Araştırmamızın konusunu oluşturan Tutak ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat – Van Bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. Yönetim açısından ise Ağrı ili sınırları içerisinde kalır. Ağrı ilinin güneybatısında yer alan Tutak ilçesi, yaklaşık olarak 1562 km²lik bir yüzölçüme sahiptir. Tutak ilçe merkezinin Ağrı şehrine uzaklığı ise 43 km dir

Ağrı – Van karayolu güzergâhında, Murat nehrinin batı kenarında yer alan; ilçe doğuda Hamur, kuzeyde Eleşkirt, batıda Erzurum (Karayazı), güneybatıda Muş (Malazgirt) ve güneyde Patnos ilçeleri ile komşudur. (Harita 1).

Harita 1: Tutak İlçesinin Lokasyon Haritası.

İlçe toprakları genel olarak düz ve engebeli arazilerden oluşmaktadır. Muntazam düzlük alanlardan oluşmayan Tutak Ovası, 1600-1900 m. yükseltileri arasında yer almaktadır. Ova Saragöl ve Antab ovası adıyla ikiye ayrılır. Kuzey batıda Çakmak dağının doğu etekleri (2400m), doğuda Kılıç dağının Üçtepeler doruğu (2546m), güneyde Gel dağı (2200m), batıda Kırmızı tepe (2250 m) ve doğuda Aladağ'ın batı uzantıları Tutak çevresindeki en yüksek dorukları oluşturur. Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Murat Nehri ilçe topraklarından geçmektedir. Yörede genel olarak Doğu Anadolu Bölgesinde etkili olan karasal iklim özellikleri görülmektedir.

Anadolu'nun en eski yerleşme alanlarından biri olan araştırma sahasının ilk yerleşik toplumu Orta Asya'dan gelip M.Ö.1340- 1200'de Azerbaycan ile Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştikleri sanılan Hurriler olarak kabul edilir. Halen ilçeye bağlı 80 köy ve 24 köyden küçük yerleşme (Mezraa ve Kom) bulunmaktadır. Sahanın toplam nüfusu ise 2000 yılı genel nüfus sayım sonuçlarına göre 34596 kişiyi bulmaktadır. Aynı yıl bu nüfusun % 19.5'i (6751 kişi) kasabada, % 80.5'i ise (27845 kişi) kırsal yerleşmelerde yaşıyordu.

Tutak ilçesinin temel geçim kaynağını, tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Bununla birlikte Ağrı - Van karayolu üzerinde yer alan kasabada ticaret, küçük sanayi kolları ve ulaşım faaliyetlerinde de gelişme gözlenmektedir. İlçede bulunan Yatılı İlköğretim Bölge Okulunun da ilçenin gelişmesine katkısı bulunmaktadır.

Genel özellikleri kısaca belirtilmeye çalışılan Tutak ilçesinde nüfus her sayım döneminde artış göstermektedir. Bu çalışmada ilçedeki nüfus artışı ve nedenleri, her yönüyle ele alınarak incelenecektir.

1. Tutak Yerleşmesi'nin Tarihi Gelişimi

Araştırma sahasının şimdiki yerleşme durumu, oldukça gerilere giden bir gelişimin sonucunu yansıtır. Coğrafi konumu ve Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların buradan geçmesi, bölgenin tarihini yüzyıllar öncesine götürür. Anadolu'nun en eski yerleşme bölgelerinden birisi olan, araştırma sahasının ilk yerleşik toplumu, Hititlilerin bölgede

güçlerini kaybetmesi ile Orta Asya'dan gelip M.Ö. 1340-1200'de Azerbaycan ile Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştikleri sanılan Hurri'ler olarak kabul edilir¹.

M.Ö. XV asırda Ağrı ve çevresi, Hurri – Mittani Krallığının doğu kanadını teşkil eden bir yer olup, Urartu Krallığı hakimiyetinde bulunmaktaydı. Urartular yörede egemen oldukları dört yüz yıl boyunca merkezi Van olan büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Urartu Uygarlığının, Asur Uygarlığından geniş ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır². Urartulara ait mezarlara Tutak'ta çokça rastlanır.

Bölge, M.S.I. yüzyılda Roma hakimiyetine geçmiştir. Bu yüzyılda yeniden başlayan ve 200 yıl devam eden Roma- İran mücadelesine sahne olan Doğu Anadolu, 387 yılında iki devlet arasında taksim edildi. Roma hakimiyetinde kalan yerler, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğuna intikal etti. Bizans devrinin başlamasından itibaren Doğu Anadolu yine Sasani'lerle devam eden mücadelelere sahne oldu³. İslâm ordularının Ağrı ve çevresi ile ilgilenmeleri Hz. Ömer devrine rastlamaktadır. Arap orduları Suriye'yi ve İran'ı mağlup ettikten sonra da bölgeye sık sık akınlarda bulunmuşlardır⁴. Bu bölgenin fethi ancak Hz. Osman'ın hilafeti zamanında (645-646 tarihlerinde) mümkün olmuştur⁵⁻⁶.

Tuğrul Beyin komutanları olan, İbrahim Yınal ve Kutalmış Bey büyük kuvvetlerle 1040 yılında Bizans topraklarına girerek Ağrı ve çevresini de Selçuklu hakimiyeti altına aldıkları bilinmektedir⁷. Türk akıncılarının yoğun olduğu bir yerde bulunan Tutak 1071 Malazgirt zaferinin ardından Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde kaldı. Orta Asya ve Horasan'dan gelen birçok Türk boy ve aşiretinin ilk yerleşme yeri olan Tutak, daha sonra İlhanlı, Celayirli, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletlerinin yönetiminde kaldı. Bölge 1502-1514 yılları arasında İran Safevîlerinin eline geçti.

Ağrı ve çevresinin, XI. yüzyıla kadar Bizanslılar, Türkler ve Müslüman Araplar arasında birçok defa el değiştirdiği biliniyor. Ağrı'nın tamamen Türk-İslâm karakteri kazanması ise XI. yüzyılın başlarına rastlar.

Ağrı toprakları, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi ile tamamen Osmanlı topraklarına katılmıştır⁸. Tutak 1868' de Bayazıt Sancağına bağlı bir kaza merkeziydi.

Tarihî kayıtlarda ve Osmanlı salnamelerinde Antab (Entab, Ayıntab) olarak da geçen Tutak, XIX yüzyılda birkaç kez Rus işgaline uğradı. Birinci Dünya savaşında yeniden Rusların eline geçti. Rusların 1917'de geri çekilmesini müteakiben Ermeni işgaline uğrayan Tutak 14 Nisan 1918' de işgalden kurtarıldı.

1. Nüfus Artışı ve Azalışları

A. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Ülkemizde cumhuriyet devri öncesi, gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı- Türk devletlerinin, Anadolu'daki nüfusu ile ilgili bilgiler; tarihçilerin bazı genel tahminlerine kaynaklık eden tahrir defterleri, mühimme defterleri, seyahatnameler, vakfiyeler ve benzerlerine dayanır. Ancak ileri sürülmüş olan bu tür nüfus verilerinden yararlanılarak, nüfusun geçmiş dönemlere ilişkin sosyal ve ekonomik yapısı ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler ortaya koymak hemen hemen mümkün değildir⁹.

Anadolu'nun XI. yüzyılda fethi ile beraber, Ağrı ve çevresi ilk Türk yurdu olan yörelerin başında gelmektedir. Bununla birlikte 16. yüzyılda bu yörede yaşayan Müslüman nüfusun tamamını da Türkler oluşturmaktaydı. Tapu tahrir defterlerindeki Türkçe şahıs ve yer isimleri bunu ispatlar niteliktedir. Bu Türkmen yurduna Moğollar ile beraber Hoyrat ve Aydınli oymakları da gelmişti. Ayrıca, uzun süre Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin egemenliğinde kalan yörede, bu devletlerin bölgedeki egemenlik haklarını kaybetmesinden sonrada Türkmenlerin yaşadıkları bilinmektedir. Bölgeye 1578'den sonra Diyarbekir, Silvan ve Mardin-Kızıltepe'den mecburi iskana tabi tutularak, Müslüman nüfus yerleştirilmiştir. Araştırma sahasının da içinde bulunduğu Beyazıt Sancağı'nın nüfusu 1578 yılında 13522'si Müslüman ve 3660'ı da Gayr-ı Müslim olmak üzere toplam 17782 kişi kadardı¹⁰.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı askere alınacak nüfusu tespit amacıyla 1831 (II. Mahmut Devri) yılında

yapılmıştır¹¹. Ancak araştırma sahasıyla ilgili nüfus kayıtlarına 1288 (1871) tarihli Erzurum Vilayet-i Salnamesi'nde rastlanmaktadır. Söz konusu dönemde Bayazıt Sancağı'nın bir kazası olan Antab (Tutak) ve bu kazaya bağlı bulunan Hamur nahiyesinde 4840 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Hemen bir yıl sonra oluşturulan 1872 tarihli salnameye göre Antab (Tutak) kazasında, 78 köy yerleşmesindeki 1250 hanede, toplam 6620 kişinin yaşadığı belirtilmektedir. Bu nüfus, Beyazıt Sancağı'nın toplam nüfusunun (47140) % 14.0' ünü oluşturuyordu¹². Yine 1290 (M. 1873) tarihli salnamede Antab (Tutak) kazasında 4604 erkek ve 3242 kadın nüfus yaşıyordu¹³.

CUINET XIX yy. sonunda, Anadolu'da yaptığı gezilerden sonra yazdığı 5 ciltlik eserinde, Beyazıt sancağından da söz etmektedir. CUINET Beyazıt sancağına bağlı Antab (Tutak) kazasında 6482 kişinin yaşadığını belirtmektedir¹⁴.

Araştırma sahasının da içinde yer aldığı Bayazıt Sancağı'nın bir sınır bölgesi olması nedeniyle çok çeşitli istilalara uğramış ve bu istilalar sonucunda zaman zaman yoğun bir şekilde göç hareketlerine sahne olmuştur. Gerçekten de 1877–1878 harpleri esnasında, gerek Kırım'ın gerekse Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesinden sonra bu ülkelerden Osmanlı topraklarına büyük göç hareketleri başlamıştır. Nitekim 1860 – 1876 tarihleri arasındaki süre içerisinde göç sayısı 700 bine ulaşmıştır¹⁵. Bu dönemde Rusya'nın eline geçen Tutak havalisinde, savaş sırasında savunmasız hale getirilen Müslüman köyleri, Rus birliklerine mensup askerler ve Ermeniler tarafından yağmalanmış, camiler ve okullar kapatılmış, kadınlar taciz edilmiş ve erkekler Sibiryaya sürülmüştür¹⁶. Yörede 1877 – 1878 yılları arasında göç hareketleri bu havaliden batıya doğru olmuştur. Savaşın bitmesinden sonra Tutak ve çevresi Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlere ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca savaş esnasında göç eden nüfusun bir kısmı da tekrar geri dönmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşı yıllarında, çok çeşitli cephelerde açılan savaşlar sonucu zayıflamaya başlaması, bölgede asayişin bozulması ve merkezi otoritenin gücünü kaybetmesi, nüfus üzerinde

olumsuz etkiler yapmıştır. Özellikle, 1918 yılına kadar süren Rus işgali, o tarihlere kadar bölgede yaşayan Ermeni azınlığını da cesaretlendirmiş ve bu toplum tarafından, işgal öncesi ve sonrasında bölge nüfusuna yönelik büyük katliamlar yapılmıştı. Ermeniler Ağrı Dağı'ni kutsal saydıkları için, bu bölge onlar için, büyük önem taşıyordu. Bu nedenle de Ermeni'lerin Ağrı yöresi ve çevresini işgali, tarihte eşi görülmemiş bir soykırıma dönüşmüştür.

B. Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı döneminde Erzurum eyaleti yönetim sınırları içinde yer alan Bayazıt Sancağı; Diyadin, Karakilise (Karaköse), Eleşkirt, Antab (Tutak) kazaları ile Hamur ve Patnos nahiyelerinden oluşuyordu. Cumhuriyet döneminde 1927'ye kadar merkezi Bayazıt olan vilayetin il merkezi 1927 yılında Karaköse'ye nakledilmiş ve Tutak kazası da Karaköse (Ağrı) iline bağlı bir ilçe olarak statüsünü devam ettirmiştir.

Araştırma sahasının Cumhuriyet öncesi döneme ait nüfusu hakkında tatmin edici bilgiler yoktur. Sahanın nüfusu hakkında daha doğru bilgiler elde etmek, ancak periyodik nüfus sayımlarının yapıldığı Cumhuriyet döneminde mümkün olmaktadır.

İlk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 2000 yılına kadar Tutak ilçesinin nüfusunda devamlı artış görülmektedir. Nitekim ilçede 1927 yılında 6252 kişi yaşarken, bu sayı 2000 yılında 34596 kişiye ulaşmıştı. Başka bir ifade ile, 73 yıllık süre içerisinde, sahanın toplam nüfusu yaklaşık altı kat artmıştır.

Tutak kasabası ile kırsal yerleşmelerin nüfusları 1935'te yapılan ikinci genel nüfus sayım sonuçlarına göre ayrı ayrı ele alındığında, artış oranlarının oldukça farklı olduğu görülür. Söz konusu sayım devresinde Tutak kasabasının nüfusu 779 kişi iken, kırsal nüfus 11247 kişi kadardı. En son genel nüfus sayımının gerçekleştirildiği 2000 yılı sayım sonuçlarına göre kasaba nüfusu 6751 kişiye, kırsal yerleşmelerin nüfusu ise 27845 kişiye yükselmiştir. Nitekim 1927 - 2000 yılları arasında geçen dönemde, Tutak kasaba nüfusu % 766.6 oranında artış gösterirken, kırsal nüfustaki artış ise % 147.5 oranında kalmıştır. Bu değerlerden de anlaşılacağı üzere, geçim kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle göçlerle nüfus kaybeden araştırma

sahası kırsal nüfusunun artışı çok düşüktür. Doğal gelişmeye rağmen göçlerle sürekli nüfus kaybeden kırsal yerleşmelere karşılık, merkezilik özelliği nedeniyle kırsal yerleşmelerden göçlerin bir kısmının yöneldiği Tutak kasabasında nüfus artış hızı ilçe ortalamasının çok üzerinde gerçekleşmiştir.

Tutak ilçe merkezi 2000 yılı genel nüfus sayım sonuçlarına göre 6751 kişilik nüfusa sahip olup, coğrafi anlamda bir şehir yerleşmesi özelliği göstermemektedir. Bilindiği gibi kır ve şehirlerin ayırımında üzerinde en çok durulan nüfus kriteridir ki hangi nüfus limitinden sonra yerleşmelerin şehir olarak kabul edilebileceği, ülkelere göre ve hatta ülke içerisinde kurum ve araştırmacılara göre değişmektedir¹⁷. Nitekim ülkemizde bir çok coğrafyacı şehir yerleşmeleri için 10000 nüfus kriterini esas almaktadır^{18 19 20}. Ancak yinede kasaba ve kırsal nüfusun gelişimini ayrı ayrı incelemek daha doğru olacaktır. Çünkü, ilçe merkezinin gerek nüfus artışı ve gerekse de artış nedenleri kırsal yerleşmelere göre farklı özellikler göstermektedir²¹.

2. Tutak Kasabası'ndaki Nüfus Gelişimi

Osmanlı döneminde bir kaza merkezi olan Tutak, Cumhuriyet döneminde de bu statüsünü korumasına rağmen, nüfuslanma bakımından önemli bir gelişme sağlayamamıştır. Nitekim ilçe merkezinin nüfusu 1935 genel nüfus sayım sonuçlarına göre 779 kişi iken 1960 genel nüfus sayım sonuçlarına göre ancak 1848 kişiye ulaşmıştı (Tablo 1, Şekil 1).

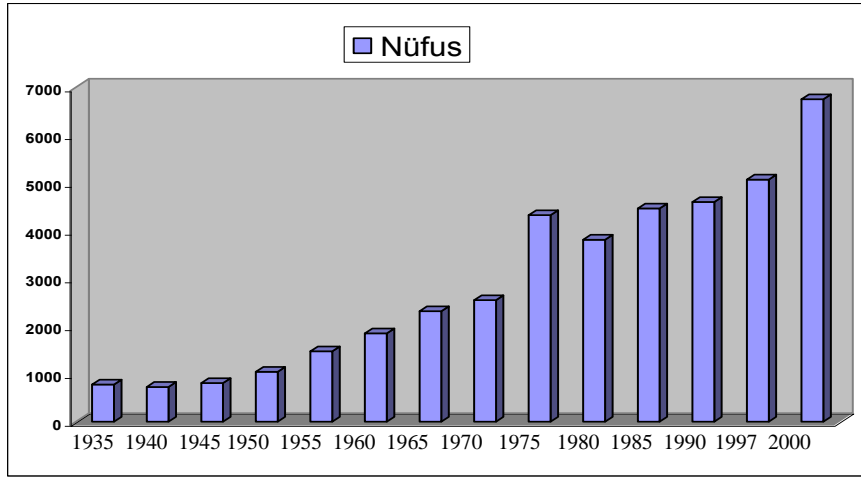
Günümüzde halen yürürlükte olan 1924 tarihli, 442 sayılı köy yasasına göre; nüfusu 2000' e kadar olan yerleşmeler köy, 2000 – 20000 nüfuslu yerleşmeler kasaba ve nüfusu 20000'i aşan yerleşmelerin de şehir olarak kabul edildiği dikkate alınırsa söz konusu dönemde Tutak'ın köy yerleşmeleri içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Ancak ÖZÇAĞLAR' ın da belirttiği gibi diğer fonksiyonel özelliklerini dikkate almadan sadece nüfus miktarını esas alarak genel bir sınıflandırma yapmak gerekirse, ülkemizin bugünkü nüfus şartlarına ve gelişmişlik düzeyine göre genel olarak nüfusu 20000 ve altında olan *belediye örgütlü yerleşmeleri* kasaba yerleşmesi olarak nitelendirebiliriz²². Dolayısıyla 1965 genel nüfus sayımına kadar 2000' nin altında nüfusa sahip olmasına rağmen belediye örgütü olan

ve köy yerleşmeleri ile şehir yerleşmeleri arasında köprü oluşturan Tutak bir kasaba yerleşmesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1: Tutak Kasabasının Nüfus Artış ve Azalış Oranları(1935- 2000).

Sayım Yılı	Nüfusu	Artan Nüfus	Yıllık Artış%'si
1935	779	-	-
1940	728	-51	-1.31
1945	809	81	2.22
1950	1044	235	5.80
1955	1473	429	8.22
1960	1848	373	5.10
1965	2314	466	5.04
1970	2545	231	1.99
1975	4325	1780	13.9
1980	3810	-515	-2.38
1985	4463	653	3.43
1990	4599	136	0.60
1997	5070	471	1.46
2000	6751	1681	11.0

Kaynak: D.İ.E. verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır

Şekil 1: Tutak Kasabasının Nüfus Artış ve Azalışı (1935 -2000).

Bilindiği gibi şehrsel yerleşmeler kasabalar ve şehirler olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Bu iki tipten birincisi kırsal yerleşmelerin en büyüğü olan köyler ile gerçek şehirler arasında geçiş niteliği gösterir. Türkiye gibi tarımın önemini koruduğu, gerçek şehirlerde bile bu sektörde

önemli miktarda insanın çalıştığı bir ülkede, kasabalar ayrı bir yerleşme tipi olarak karşımıza çıkar ki, bu tip kendini hem de şehir karakteriyle belli eder. Ancak kasaba yerleşmeleri yönlerini şehirlere çevirdikleri, az çok şehre özgü fonksiyonlara sahip oldukları, köye göre kalabalıklaştıkları, mülkî ya da mahallî idare merkezi oldukları, alt ve üst yapı donanımlarını zenginleştirdikleri için, kır yerleşmesi olmaktan çıkmışlardır²³

Kasaba nüfusu 1965 - 1975 yılları arasındaki devrede dalgalanmalar göstermekle birlikte sürekli olarak artmıştır. Söz konusu dönemde en yüksek artış oranı 1780 kişiyle (% 13.9) 1975 yılında gerçekleşmiştir. Belirtilen dönemde en yüksek nüfus artış oranının 1975 yılında gerçekleşmesinde azda olsa 1972 yılında Tutak Yatılı İlköğretim Okulunun açılmış olmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkiye genelinde görülen, şehirli nüfus artış hızındaki yükselmelerin nedenlerini, Tutak kasabasında 1965 ve 1975 dönemindeki nüfus artış hızının yüksek olmasının nedenleri olarak da gösterilebilir. Ülkede 1950 den sonra gerçekleşen şehir kır nüfus değişmelerine paralel olarak, çevresindeki kırsal yerleşmelerin yönetim fonksiyonunu üstlenen Tutak kasabasında, kır yerleşim yerlerinden göç ederek gelenler bariz bir nüfus artışına neden olmuştur.

Türkiye’de 1950’lerde başlayan ve 1960’ lı yıllarda hızlanan kırdan şehre göç, kırsal alanlarda alt yapı yetersizliği, toprak ve gelir dağılımındaki dengesizlikler, tarımda makinalaşmanın yaygınlaşmaya başlaması ile meydana gelen iş gücü fazlası gibi itici etmenlerin yanında az da olsa şehirlerin nispi istihdam imkanları gibi çekici faktörlerin etkisi ile sanayileşme ile birlikte kaçınılmaz bir eğilim olarak günümüze kadar devam etmiştir²⁴.

Bütün sayım dönemleri içinde en yüksek (% 13.9) artışın sağlandığı 1970 – 1975 sayım devresinden sonra yapılan 1980 genel nüfus sayım sonuçlarına göre kasaba nüfusunda ikinci kez azalma meydana gelmiştir. Bu dönemde nüfusun yaklaşık iki kat azalma eğilimi göstermesi, yatırımların yoğunlaştığı büyük şehirlere doğru göç hareketlerinin hız kazanması ve yüksek doğum oranlarına rağmen, göçlerle kaybedilen nüfusun, doğal artışla kazanılan nüfustan daha fazla olması ile ilgilidir.

Gerçekten bu dönemde yapılan bir araştırmada Doğu Anadolu illeri arasında en fazla göç veren illerden biri olan Ağrı ili genelinde göç verme oranı % 79.8 olarak tespit edilmiştir²⁵. Özellikle bir önceki dönemde ilçe merkezine gelerek yerleşenlerin kasabanın sağlık ve eğitim gibi fonksiyonlarından çok fazla yararlanamamaları da batıya olan göçü hızlandırmıştır. Çünkü, Tutak'ta 1978 yılına kadar bir orta öğretim (lise kısmı) kurumu bile yoktu.

Tutak kasabasında 1980 sayım devresindeki azalışın ardından gerçekleştirilen 1985 sayım sonuçlarına göre yıllık nüfus artış oranı yeniden artarak % 3.43 civarında gerçekleşmiştir. Nitekim 1980 öncesi dönemde ülke genelinde bir anarşik ortamın yaşanmış olması nedeniyle, özellikle ülkemizin batısındaki büyük şehirlerde geçici işlerde çalışanların geri dönmesi, doğal nüfus artış oranının yüksek olması ve kırdan şehre göçün devam etmesi gibi faktörler, nüfus artışını teşvik etmiş ve dönem nüfusunun, kasabada 4463' e ulaşmasını sağlamıştır.

Kasaba nüfusunun en az artış gösterdiği 1990 - 1997 sayım dönemlerinde yıllık nüfus artış hızı % 0.60 ile % 1.46 oranlarında gerçekleşmişti. Belirtilen dönemlerde bölgede başlayan terör olayları , Tutak kasabası ve çevresini de etkilemiş ve söz konusu devrede yöreden ülkemizin batısına doğru yoğun bir göç hareketi başlamıştı. Bu göç hareketinin artmasında, kuşkusuz işsizlik nedeniyle büyük sorunlarla karşılaşan genç nüfusun da etkisi olmuştu.

En son yapılan 2000 yılı genel nüfus sayım sonucu görülen yüksek artış ise, özellikle bölge genelinde devam eden terör olaylarının durması ve batı illerine göç edenlerin geri dönmesi ile birlikte doğal artış ve çevre köylerden olan göçlerin bir sonucudur. Ayrıca, ilçe merkezi nüfusunun fazla çıkması için özellikle Ağrı şehrinde veya kırsal yerleşmelerde oturan ve kasabada konutu bulunmayan bazı ailelerin, sayım günü Tutak'ta sayılmayı tercih etmelerinin de, azda olsa bir etkisi bulunmaktadır.

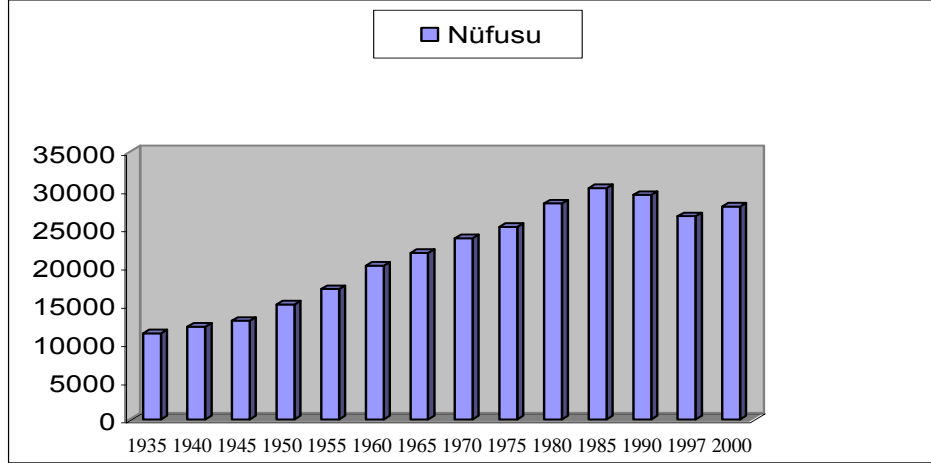
2. Kırsal Nüfus

Araştırma sahasındaki kırsal yerleşmelerin nüfus artışlarının 1935-2000 yılları arasında yapılan genel nüfus sayımlarına göre değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Kırsal kesim nüfusundaki , doğal nüfus artışı yüksek olmasına rağmen, yıllık nüfus artış hızı oldukça yavaştır. Gerçekten de, 1935 – 2000 yılları arasındaki 65 yıllık dönemde, kırsal nüfus ancak % 147.5 oranında artış gösterebilmiştir. Aynı dönemde gerçekleşen yıllık ortalama nüfus artış oranı ise % 2.3’ dür. Bu değerlerden de anlaşılacağı üzere, artış oranının düşük olmasında, Ağrı ili genelindeki kırsal yerleşmelerde olduğu gibi²⁶ geçim kaynaklarının sınırlı olmasından kaynaklanan göçlerin etkisi büyüktür.

Tablo 2: Tutak İlçesi’nde Kırsal Nüfusun Sayım Devrelerine Göre Gelişimi (1935 – 2000).

Sayım Yılı	Nüfusu	Artan ve Azalan Nüfus	Yıllık Artış ve Azalış Oranları
1935	11247	-	-
1940	12121	874	1.55
1945	12897	776	1.28
1950	15015	2118	3.28
1955	17036	2021	2.69
1960	20102	3066	3.59
1965	21773	1671	1.66
1970	23671	1898	1.74
1975	25197	1526	1.28
1980s	28243	3046	2.41
1985	30237	1994	1.41
1990	29347	-890	-0.58
1997	26571	-2776	-1.89
2000	27845	1274	0.96

Kaynak: D.İ.E. verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2:Tutak İlçesinde Kırsal Nüfus Artış ve Azalışları (1935-2000).

Nitekim 1985 -1990 ile 1990- 1997 sayım devrelerinde kırsal nüfusta görülen azalmalar, önemli ölçüde kırdan şehre doğru gerçekleşen göçlerin bir sonucudur. Söz konusu devrelerde nüfus azalışının sebepleri arasında, ekonomik yapı ile birlikte, bölgede meydana gelen terör olayları da etkili olmuştur.

Kırsal nüfustaki artış oranının düşmesi buradaki nüfusun çoğalmadığı anlamına gelmemelidir. Kırsal nüfusun ana faaliyet dalı olan tarım arazisinin sınırlı olması ve veraset yoluyla gittikçe parçalanması, toprak verimliliğini arttıracak tedbirlerin alınmaması ile birlikte kırsal kesimde nüfusun doğal artışlar yoluyla hızla artması gibi faktörler sonucu, geçimini temin etmekte zorlanan nüfus, kırdan şehre akın etmektedir. Nitekim verimli tarım alanlarının yer aldığı kesimlerde kurulmuş bulunan kırsal yerleşmelerde, göç olayları daha az gerçekleşirken, dağlık ve tarım arazisine sahip olmayan kesimlerde kurulan yerleşmelerde göç olayları daha yoğun olarak gerçekleşmektedir.

Araştırma sahasında sayım yıllarına göre kırsal nüfusun gidişi incelendiğinde, bu artışın düzenli olmadığı ve yerleşmeler bazında çok farklı gelişme indekslerinin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bu farklılık köy nüfusları ayrı ayrı ele alındığında daha da belirgin olarak ortaya çıkmaktadır.

Ancak 1935 Genel Nüfus Sayımı'nın yapıldığı dönemde Tutak ilçesine bağlı 101 köy yerleşmesi bulunurken, günümüzde ilçeye bağlı 80 köy yerleşmesi bulunmaktadır. Özellikle 1935 – 1997 nüfus sayım sonuçlarını köy bazında değerlendirmek için günümüzde ilçeye bağlı bulunan köylerin nüfusları dikkate alınmıştır.

Tablo 3: Tutak İlçesindeki Köylerin Nüfuslarında Meydana Gelen Değişiklikler (1935-1997*).

Köyün Adı	1935 Yılı Nüfusu	1997 Yılı Nüfusu	Artan Nüfus	Artış %'si
Adakent	99	321	222	220
Ahmetabat	84	27	-57	-59
Akyele	304	628	324	107
Alacahan	96	39	-57	59
Aşağıkarahalit	88	353	265	301
Aşağıköşkköy	227	1088	861	379
Aşağıkülecik	241	406	165	397
Aşağıözdek	31	75	44	141
Atabindi	198	508	310	157
Bahçe	116	51	65	56
Batmış	78	279	201	257
Bayındır	345	579	234	68
Beydamlı	149	33	116	78
Bintosun	140	770	630	450
Bişi	34	99	65	191
Bolaşlı	21	181	160	761
Bozkaş	153	246	93	38
Bulutpınar	155	95	-60	-39
Burnubulak	67	642	575	858
Çelebaşı	191	803	612	320
Çırpılı	126	539	413	327
Çobanoba	41	188	147	358
Çukurkonak	46	274	228	495
Dağlıca	41	193	152	370
Daldalık	198	244	46	23
Damlakaya	155	498	343	221
Dayıpınarı	49	299	250	510
Dereköy	146	67	79	54
Dikbiyık	123	563	440	358
Dikme	46	186	140	304
Doğangün	127	65	62	49
Dorukdibi	262	1330	1068	407
Dönertaş	125	451	326	260
Döşkaya	55	247	192	349
Ekincek	98	175	77	79
Erdal	129	728	599	464
Esmer	193	273	80	41
Geçimli	182	488	306	168

Tutak İlçesinde Nüfus Gelişimi

Gültepe	85	132	47	55
Güneşgören	165	599	434	263
Hacıyusuf	66	540	474	718
İkiğözüm	85	121	36	42
İsaabat	132	92	40	30
Karaağaç	169	513	344	203
Karacan	264	698	434	164
Karakuyu	156	102	-54	-35
Kargalık	160	406	246	153
Kaşönü	63	140	77	122
Kesik	49	96	47	96
Kılıçgediği	103	151	48	46
Mızrak	29	154	125	431
Mollahasan	126	42	84	66
Ocakbaşı	94	32	62	66
Oğlaksuyu	222	1090	868	390
Ortayamaç	67	282	215	320
Otluca	16	189	173	1081
Ozanpınar	60	326	266	443
Öndül	21	214	193	919
Palandöken	144	510	366	254
Sarıgöze	46	482	436	947
Sincan	184	199	15	8
Soğukpınar	177	801	724	409
Sorguçlu	57	347	290	508
Suvar	203	227	24	12
Şekerbulak	20	127	107	535
Taşbulaş	58	450	392	
Uzunöz	88	526	438	497
Yayıklı	219	213	-6	-3
Yeniköy	103	208	105	102
Yukarıkarahalit	49	415	366	747
Yukarıkargalık	191	102	-89	47
Yukarıköşk	108	508	400	370
Yukarıözdek	121	117	4	3
Toplam	8859	25182	17447	194

Not: 1935 yılında köy yerleşmesi statüsünde olmayıp daha sonra köy yerleşmesi statüsü kazanan yerleşmeler tabloya dahil edilmemiştir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere araştırma sahasındaki köylerin 1935 – 1997 sayım sonuçlarına göre nüfus artışlarının çok farklı olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim 62 yıllık süre zarfında Ahmetabat köyünün nüfusu yaklaşık 1/ 3 oranında azalmışken Otluca köyünde nüfus artışı % 1081 olarak gerçekleşmiş ve yaklaşık nüfus artışı 62 yılda 12 kata ulaşmıştır. Nüfus azalışı gösteren köylerin genel özelliği, göç olaylarının yaygın olmasıdır. Ülkemizin birçok kırsal yerleşmesinde olduğu gibi araştırma

sahasında da göçlerin temel nedeni, yeterli tarım toprağı olmayan ailelerde görülen geçim sıkıntısıdır²⁷.

Tutak ilçesinde az gelişmiş yörelerden gelişmiş yörelere ve genellikle kırsal yerleşmelerden büyük şehirlere doğru nüfus hareketlerinin süregeldiğı gözlenmektedir. Kırsal kesimde tarımla uğraşan nüfusun giderek artması, çiftçi ailesi başına düşen tarım arazisi alanını düşürmekte, veriminde düşük olması sebebiyle çiftçi başına düşen gelir miktarı gittikçe azalmaktadır. Kırsal alanda ortaya çıkan bu geçim sıkıntısının yanında şehirlerin istihdam ve yaşam şartları bakımından daha elverişli oluşu göçün başlıca sebepleri olarak görülebilir. Zaten göçler; nüfus ile kaynaklar arasında daha iyi denge sağlanmasını başarmak için, kendiliğinden meydana gelen bir çaba olarak yorumlanmaktadır²⁸ Kırsal kesimdeki yaşam koşullarında önemli sayılabilecek düzeyde gelişmeler sağlanmadığı takdirde, önümüzdeki yıllarda da göçün artarak devam edeceği kaçınılmazdır.

Temel nedeni büyük ölçüde ekonomik güçlüklerle dayanan yöreden dışa yönelik göç hareketine, özellikle 1985 – 1997 yılları arasında önemli bir göç hareketi daha eklenmiştir. Bu dönemde meydana gelen yoğun göç hareketlerinin en önemli nedenini, ülkemizin doğu bölgelerinde yaşanan terör hareketleri oluşturmaktadır. Can ve mal güvenliğinin sağlanamaması, özellikle hayvancılığa dayanan ekonomik aktiviteleri güçleştirmiştir. Göç eden nüfus sayısı araştırma sahasının dağılık kesimlerine doğru çok yüksek değere ulaşırken, ilçe merkezine yakın ova köylerinde nispeten azalmaktadır.

Daha öncede ifade edildiğı gibi , araştırma sahasında meydana gelen göç hareketlerinin büyük ölçüde geçim sıkıntısı ve işsizlik gibi nedenlerden kaynaklandığı dikkati çeker. Özellikle tarım topraklarının kıt ve parçalı olması yanında, iklim özelliklerinden dolayı belli bir yüksekliğe kadar ancak tahıl tarımının yapılabilmesi, çoğu köy yerleşmelerinde geçim kaynaklarını sınırlandırmıştır. Diğer yandan ülkenin bazı yörelerinde olduğu gibi, kırsal yerleşmelerden, daha iyi bir hayata kavuşma arzusu ve şehrin cazibesine kapılarak bu yerlere gitme isteğı de göç hareketlerine hız kazandırmaktadır²⁹.

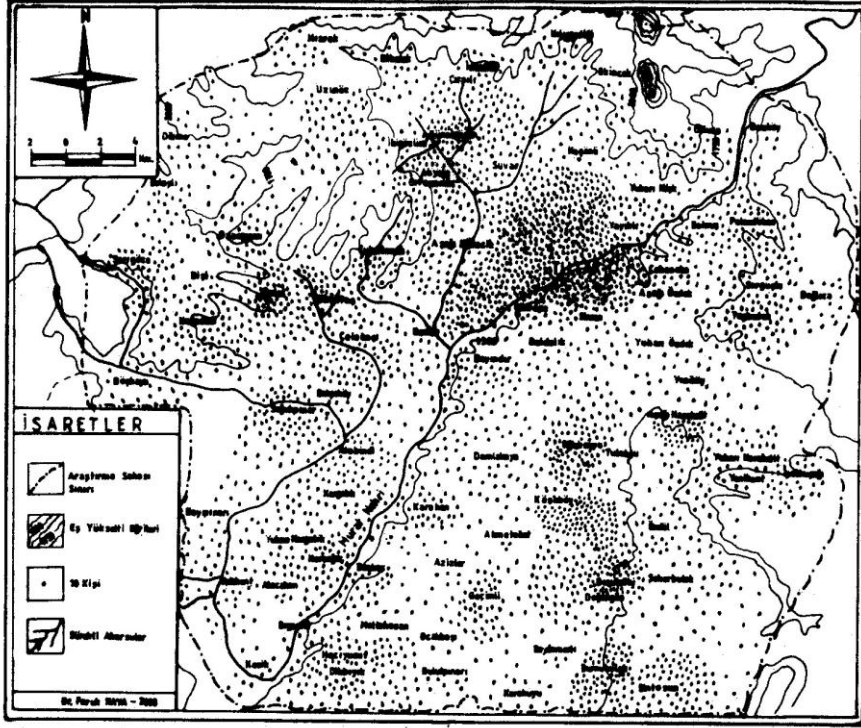
3. Nüfus Dağılışı

Araştırma sahası nüfusu, sahaya eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Dünya genelinde olduğu gibi, Tutak ilçesinde de nüfusun eşitsiz dağılışında iklim, yükselti, yeryüzü şekilleri, su kaynakları, toprak ve bitki örtüsü gibi coğrafi faktörlerin etkisini³⁰ açıkça görmek mümkündür. Nüfus dağılışı haritasından da görülebileceği gibi, ova tabanı sık bir şekilde nüfuslanmışken, yükseltinin ve eğimin arttığı kuzeydeki dağlık alanlara doğru nüfus azalmakta ve yer yer tamamen nüfustan yoksun sahalar belirlemektedir (Harita 2).

Tutak kasabası ve çevresinde, arazi yapısından kaynaklanan iki farklı nüfuslanma kuşağı seçilebilir. Söz konusu kuşakların daha sık nüfuslu olan kesimi, ova tabanından başlayarak 1750 m. yükseltisine kadar olan alanlar oluşturur. Başta iklim ve yeryüzü şekilleri olmak üzere, coğrafi faktörlerin daha elverişli şartlar göstermesi, ova tabanı ile 1750 m. arasında yer alan sahaların ekonomik faaliyetler açısından daha yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu durum da söz konusu kuşağın yoğun yerleşim sahası olmasına yol açmıştır. Sözü edilen bu kuşakta Tutak kasabası ve 62 köy yerleşim birimi yer almaktadır. Bu yerleşmeler toplam yerleşme sayısının %78.5' ini ve toplam nüfusunda yaklaşık olarak % 85' ini oluşturmaktadır.

Eğim değerinin yükseldiği ve buna bağlı olarak ekip-biçme faaliyetlerine uygun tarım alanlarının daraldığı, araştırma sahasının 1750-2000 m. yükseltileri arasında nüfus azalmaktadır. Bu kuşakta 18 köy yerleşmesi yer almakta olup toplam yerleşme sayısının % 21.5'ni ve toplam nüfusun % 15' ini oluşturmaktadır.

Coğrafi faktörlerin insanları daha çok ova tabanında ve su kenarlarında yerleşmeye teşvik etmesi, nüfus dağılışında önemli farklılıklara yol açmıştır. Nitekim araştırma sahası nüfusunun yaklaşık olarak % 85'i 1750 m. nin altında yükseltiye sahip sahalarda oturmaktadır. Kuşkusuz bu durum, su kaynakları, tarıma elverişli arazi varlığı ve uygun ulaşım koşullarının bir sonucudur. Ancak, özellikle doğal çevre faktörleri üzerindeki değiştirici özelliği bakımından yükseltinin, nüfus dağılışı üzerindeki değiştirici etkisi çok daha belirgin olarak gözlenebilmektedir.

Harita 2: Tutak İlçesinde Nüfus Dağılışı Haritası (1997).

3. Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ilçe yönetim birimi olan Tutak İlçesi'nin nüfusunda ilk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 2000 yılına kadar devamlı artış görülmektedir. Nitekim ilçede 1927 yılında 6252 kişi yaşarken, bu sayı 2000 yılında 34596 kişiye ulaşmıştı. Başka bir ifade ile, 73 yıllık süre içerisinde, sahanın toplam nüfusu yaklaşık altı kat artmıştır.

Tutak ilçesi nüfusu ile ilgili dikkati çeken önemli bir özellik, 2000 yılı genel nüfus sayım sonuçlarına göre ilçedeki kırsal nüfus oranının % 80.5 kadar olmasıydı. Halbuki 1990 genel nüfus sayım sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun % 33'ü köy ve benzeri kırsal yerleşmelerde ikamet ederken, geriye kalan % 67' lik kısmının ise, daha sade

ve küçük bir şehir modeli olan kasaba ve gerçek şehirlerde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır³¹. Görülüyor ki araştırma sahasında nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktadır. Yörede yaşayan kır nüfusunun coğrafi dağılışı fiziki, ekonomik ve sosyal yapıya bağlı olarak farklıdır. Dağlık sahalara ile yüksek plato alanları seyrek nüfuslu yerleşmelerden oluşurken, ova ve vadi tabanlarındaki yerleşmeler ise yoğun nüfuslu alanları oluşturmaktadır.

Araştırma sahası nüfusunda görülen ve en önemli sosyal sorunlara yol açan, göç hareketinin önlenmesi ve nüfusun yerinde tutulması amacıyla, öncelikle sahada istihdam imkânlarını artırıcı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ancak yöreye yatırım ve bu yatırımların korunabilmesi için önceki yıllarda yaşanan ve ekonomik faaliyetleri durma noktasına getiren terör olaylarına etkin önlemler alınmalı ve güvenlik temin edilmelidir. Özellikle ekip-biçmeye dayanan tarım faaliyetlerini ve hayvancılığı modernize etmek, sanırsız yöreden dışı yönelik göç hareketinin azalmasında etkili olacaktır. Beklentimiz yörenin yakın bir gelecekte, sorunları çözümlenmiş, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmiş ve kültürel seviyesi yüksek yöreler düzeyine ulaşmasıdır.

KAYNAKLAR

- DARKOT, B., 1955, Altıncı Genel Nüfus Sayımı, Türk Coğrafya Dergisi, S:15 -16, İSTANBUL.
- DOĞANAY, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İSTANBUL.
- EMİROĞLU, M., 1975, Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus, Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırma Dergisi, S.7, ANKARA.
- ERKAN, S., 1996, Kırım Kafkasya Göçleri, 1878 – 1900, TRABZON .
- GÖZAYDIN, E. F., 1948, Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri, İSTANBUL.

- GÜNALTAY, Ş., 1946, *Yakın Şark II Anadolu*, ANKARA.
- İZBIRAK, R., 1944, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı. Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 3, ANKARA.
- KALELİOĞLU, E., 1977, *Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetler*. Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XXVIII, Sayı: 3 -4 , ANKARA.
- KAYA, F., 2001, Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, ERZURUM.
- KIRZIOĞLU, M. F., 1953, Kars Tarihi (I.Cilt). Işık Matbaası İSTANBUL.
- LAMMENS, H., *Suriye*, İslam Ansiklopedisi, Cilt XI.
- LEYIDELLA, VIDA, G., *Emeviler* İslam Ansiklopedisi, Cilt IV.
- ÖZAV, L., 2000, Düünden Bugüne Sivaslı İlçesinde Nüfus Artışı. Doğu Coğrafya Dergisi, Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Eğitim Fak. Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, S:3, ERZURUM.
- ÖZÇAĞLAR, A., 1992, Ezinepazar Depresyonunun Coğrafyası. Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Coğrafya Bölümü, ANKARA.
- ÖZÇAĞLAR, A., 1997, Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler, ANKARA.
- ÖZGÜR, E.M., 2000, Türkiye Coğrafyası. ANKARA.
- STRECK., *Armenia* İslam Ansiklopedisi, Cilt 4.
- TANDOĞAN, A., 1994, Türkiye Nüfusu, TRABZON.
- TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniv. Yay. No:1183, Taş Matbaası, İSTANBUL
- TEKİNDAĞ, Ş., 1968, *Yeni Kaynak Vesikalarının Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, Tarih Dergisi, S: 22, İSTANBUL
- TURAN, O., 1963, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, ANKARA.
- TÜMERTEKİN, E., 1984, Beşeri Coğrafyaya Giriş, Erenler Matbaası, İSTANBUL.
- YINANÇ, M. H., 1954, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İSTANBUL.

NOTLAR

-
- ¹ KIRZIOĞLU, M. F., 1953, Kars Tarihi (I.Cilt). Işık Matbaası İSTANBUL, s.40-48.
- ² GÜNALTAY, Ş., 1946, *Yakın Şark II Anadolu*, ANKARA, s. 325.
- ³ STRECK., *Armenia* İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 316 – 317.
- ⁴ LAMMENS, H., *Suriye*, İslam Ansiklopedisi, Cilt XI, s.51 - 66
- ⁵ LEYIDELLA, VIDA, G., *Emeviler* İslam Ansiklopedisi, Cilt IV s. 240 – 248.
- ⁶ YINANÇ, M. H., 1954, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İSTANBUL s. 19.

-
- ⁷ TURAN, O., 1963, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, ANKARA, s.76.
- ⁸ TEKİNDAĞ, Ş., 1968, *Yeni Kaynak Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, Tarih Dergisi, S: 22, İSTANBUL, s.57.
- ⁹ DOĞANAY, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi : 10, İSTANBUL, s. 151.
- ¹⁰ HATUNOĞLU, B. Y., GÜL, A., 1999 a.g.e. Ağrı, s. 85 – 87.
- ¹¹ İZBIRAK, R., 1944, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı. Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 3, ANKARA,s. 464.
- ¹² Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1288 (M. 1871), Vilayet Matbaası, İSTANBUL, s. 85–89
- ¹³ Salname – î Vilayet –î Erzurum, 1290 (M.1873), Vilayet Matbaası, İSTANBUL, s. 87–89
- ¹⁴ CUNET, V., 1891 – 1892 a.g.e PARİS, s. 132 – 240.
- ¹⁵ GÖZAYDIN, E. F., 1948, Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri, İSTANBUL,s.72-84
- ¹⁶ ERKAN, S., 1996, Kırım Kafkasya Göçleri, 1878 – 1900, TRABZON, s. 41.
- ¹⁷ DOĞANAY, H., 1997, , a.g.e., İSTANBUL,s. 417-426.
- ¹⁸ EMİROĞLU, M., 1975, Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus, Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırma Dergisi, S.7, ANKARA, s.127- 128.
- ¹⁹ DOĞANAY, H., 1997, a. g. e., İSTANBUL, s. 421.
- ²⁰ DARKOT, B., 1955, Altıncı Genel Nüfus Sayımı, Türk Coğrafya Dergisi, S:15 -16, İSTANBUL,s.93.
- ²¹ ÖZAV, L., 2000, Dünden Bugüne Sivaslı İlçesinde Nüfus Artışı. Doğu Coğrafya Dergisi, Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Eğitim Fak. Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, S:3, ERZURUM. s.161.
- ²² ÖZÇAĞLAR, A., 1997, Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler, ANKARA, s.8.
- ²³ ÖZGÜR, EM., 2000, Türkiye Coğrafyası. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ANKARA, s. 121-122.
- ²⁴ TANDOĞAN, A., 1994, Türkiye Nüfusu, TRABZON, s.31-32.
- ²⁵ TANDOĞAN, A., 1994, a.g.e., TRABZON, s.36.
- ²⁶ KAYA, F., 2001, Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, ERZURUM, s.275-283.
- * 2000 yılı genel nüfus sayım sonuçlarının köylere ait kesin sonuçları belli olmadığından tabloya 1997 sayım sonuçları alınmıştır.
- ²⁷ ÖZÇAĞLAR, A., 1992, Ezinepazar Depresyonunun Coğrafyası. Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Bölümü, ANKARA,s 104.
- ²⁸ TÜMERTEKİN, E., 1984, Beşeri Coğrafyaya Giriş, Erenler Matbaası, İSTANBUL, s.123.
- ²⁹ KALELİOĞLU, E., 1977, *Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetler*. Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XXVIII, Sayı: 3-4, ANKARA, s.64.
- ³⁰ TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniv. Yay. No:1183, Taş Matbaası, İSTANBUL,s.68-69.
- ³¹ ÖZGÜR, E.M., 2000, Türkiye Coğrafyası. ANKARA,s.156.